

راهیان نور

الگوی بی‌بدیل گردشگری جنگ در جهان

یعقوب نعمتی * معصومه نعمتی **

<p>گردشگری جنگ به‌مثابه یک فرایند تاریخی و فرهنگی، اصطلاحی است که برای تشریح ایده سفر به مناطق جنگی با هدف بازدید از رویدادها و یادمان‌های جنگ به کار می‌رود. این نوع گردشگری ممکن است با رویکردهای مختلفی چون رویکرد اسطوره‌های، رویکرد مبتنی بر آگاهی تاریخی و تبادل فرهنگی، رویکرد سیاسی و رویکرد صلح‌طلبانه توسعه یابد. گردشگری جنگ عملاً بعد از جنگ جهانی اول مرسوم شد و به تدریج در بسیاری از کشورهای درگیر جنگ از جمله ژاپن، فرانسه، ویتنام، روسیه، لهستان، بلژیک، ترکیه و... رواج یافت. آنچه گردشگری جنگ را از سایر انواع معمول گردشگری متمایز می‌کند، ابعاد فرهنگی آن و انتقال مفاهیم ارزشمندی چون دفاع، مقاومت، حماسه، فداکاری، وطن‌پرستی و... است. مهم‌ترین بُعد گردشگری جنگ در ایران میراث جنگ تحمیلی عراق علیه ایران یعنی بقایا و یادمان‌های دفاع مقدس در مناطق غرب و جنوب کشور است که در قالب کاروان‌های راهیان نور، آثار مادی و معنوی به‌جامانده از دوران دفاع مقدس مورد بازدید قرار می‌گیرد. راهیان نور در ایران امتیازات و ویژگی‌های منحصر به فردی دارد که در دیگر تورهای گردشگری از مناطق جنگی کشورهای جهان دیده نمی‌شود و مهم‌ترین آن، انتقال فرهنگ شهادت و دفاع مقدس به جوانان، تأکید بر نسل جوان، تقویت اتحاد و هم‌گرایی بین مردم، ارائه تصاویر واقعی و به‌دور از مبالغه از جنگ و گردشگری توأم با معرفت و بصیرت است. واژگان کلیدی: گردشگری جنگ، راهیان نور، دفاع مقدس، فرهنگ شهادت، مناطق جنگی.</p>	<p>چکیده</p>
--	---------------------

مقدمه

احترام به قربانیان جنگ‌ها به‌ویژه ارج نهادن به

فداکاری‌های فرماندهان، سربازان و حتی غیرنظامیانی که جان خود را در جنگ از دست داده‌اند، تقریباً وجه مشترک همه ملل و فرهنگ‌ها است (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۱۹). از این‌رو، بسیاری از کشورهای درگیر جنگ از جمله ژاپن، فرانسه، ویتنام، روسیه، لهستان، بلژیک، ترکیه و... بعد از سپری کردن دوران بازسازی جنگ، برای معرفی اتفاقات رخ داده در کشورشان و عبرت‌آموزی از

یکی از انواع خاص گردشگری که در دهه‌های اخیر مورد توجه گردشگران و برنامه‌ریزان قرار گرفته است، "گردشگری جنگ" است (سبکبار و دیگران، ۱۳۹۰: ۸۴). این نوع گردشگری برای اولین بار و در سال‌های دور، در کشورهای غربی مورد توجه قرار گرفته و به شکل بازدید از آثار و بقایای برجامانده از جنگ جهانی اول و دوم، نمود یافته است (Strange et. al, 2003: P239).

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه تهران.

** کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه تبریز

تماشای مناظر و بازدید از رویدادها و یادمان‌های جنگ به کار می‌برند. گردشگری جنگ به‌مثابه یک فرایند تاریخی فرهنگی می‌تواند در تبادل فرهنگی بین‌نسلی در سطح ملی و هم‌بین جوامع در سطح بین‌المللی نقش داشته باشد. جاذبه‌های گردشگری جنگ همه عناصر ملموس و غیرملموس یعنی روحیه و فضای معنوی و خاطرات به‌جامانده از جنگ را شامل می‌شود که می‌تواند تجربه جدیدی را در اختیار گردشگران قرار دهد (همان: ۱۰۷).

آنچه گردشگری جنگ را از سایر انواع معمول گردشگری متمایز می‌کند، این است که در این نوع گردشگری نه‌تنها ابعاد اقتصادی در جذب گردشگران (چنان‌که در سایر انواع گردشگری موردنظر است) موردتوجه است و منافع آن متوجه کشور مقصد می‌شود، ابعاد فرهنگی آن نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است و انتقال مفاهیم ارزشمندی همچون دفاع، مقاومت، حماسه، فداکاری، وطن‌پرستی و... نیز از این طریق ممکن خواهد بود (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴۹).

در زمان حاضر، داستان قهرمانان، میادین جنگ، سنگرهای نظامی، جنگ‌افزارها و مانند آن، از منابع گردشگری جنگ محسوب می‌شوند و این قابلیت را دارند که بعد از جنگ، تبدیل به جاذبه گردشگری شوند؛ زیرا جنگ صرفاً یک زمان، مکان و رویداد نیست، بلکه یک درام جدی و قوی بشری است که نه‌تنها تحت‌تأثیر تغییرات جمعیتی و نوآوری‌های فنی در دوران جنگ است، به‌دلیل اهمیت نوستالژی، خاطرات، افتخارات، تجلیل از رزمندگان و تجدید دیدار در دوران پس از جنگ، در دنیای امروز این قابلیت را دارد که به عامل انگیزشی مهمی در گردشگری تبدیل شود. جنگ عمیقاً

این رویدادها و تقویت موقعیت خود در سطح بین‌المللی و بهره‌برداری‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، گردشگری جنگ را به‌عنوان ابزار مهمی در دستور کار خود قرار داده‌اند (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴۸).

یکی از بهترین راه‌های حفظ آثار جنگ و انتقال مفاهیم و ارزش‌های جامعهٔ زمان جنگ به نسل‌های آینده، بازدید گروه‌های مختلف مردم از آثار و یادبودهای دوران جنگ است (همان: ۱۴۹). از این‌رو، قلمرو مناطق عملیاتی و فتوحات مهم، محل شهادت رزمندگان، یادمان‌ها، تأسیسات فیزیکی و استحکامات دفاعی، موزه‌های جنگ، یادمان‌ها و غنایم به‌جامانده از دشمن می‌تواند به‌عنوان جاذبه‌های ایجادشده از جنگ محسوب شود (حاجی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۰۸).

در کشور ما نیز بازدید از مناطق جنگی در قالب کاروان‌ها و اردوهای راهیان نور توانسته است دانشجویان، دانش‌آموزان و گروه‌های مختلف مردمی را به‌سوی مناطق غرب و جنوب کشور کشانده، نقش‌آفرینی در بسط فرهنگ دفاع مقدس و آموزه‌های آن در بین نسل جوان داشته باشد. در این مقاله سعی شده است ابتدا با بیان تاریخچه، تعاریف، رویکردها و رهیافت‌های مربوط به گردشگری جنگ و گونه‌شناسی گردشگران عرصه جنگ، به بررسی این نوع گردشگری در کشورهای مختلف جهان پرداخته و سپس تاریخچه و اهداف گردشگری جنگ در قالب کاروان‌های راهیان نور در کشور ایران و ویژگی‌های منحصر به‌فرد و متفاوت راهیان نور بیان شود.

گردشگری جنگ

"گردشگری جنگ" اصطلاحی است که رسانه‌ها آن را برای تشریح ایده سفر تفریحی به مناطق جنگی با اهداف

موزه جنگ مسکو، روسیه.

گردشگری جنگ در دو بعد نوستالژیک و غیر نوستالژیک آن انجام می‌شود. در قالب نوستالژیک شکلی از دل‌تنگی است که برای دوباره دیدن زادگاهی که زمانی غرق خونریزی و صدای مهیب انفجارها بوده است یا برای زنده کردن خاطرات گذشته صورت می‌گیرد. در بحث نوستالژیکی گردشگری جنگ، بازدیدکننده‌ها بازماندگان جنگ یا خانواده‌های رزمندگان جنگی‌اند، ولی در زمینه غیر نوستالژیک که امروزه رایج و متداول است، کسانی را در بر می‌گیرد که به‌منظور برطرف کردن حس کنجکاو، علاقه به میدان‌های جنگی یا تحقیق در زمینه جنگ، از مناطق جنگی بازدید می‌کنند (رجبی، ۱۳۹۱: ۱۹).

تاریخچه و برآیندهای اجتماعی به‌جامانده از جنگ به‌عنوان یک تجربه انسانی و همچنین حوادث غیرمستقیم ناشی از آن، نوستالژی، یادبود و مکان فیزیکی آن با علائم و نشانگرهای تاریخی و محیطی، می‌تواند به‌عنوان یکی از منابع مهم برای تهییج و

در عمل و ذهن انسان رسوخ می‌کند و باوجود وحشت و ویرانی، خاطره و یادمان‌های آن باید به جاذبه‌های خاص گردشگری تبدیل شوند تا از یاد نروند؛ زیرا بخشی از تاریخ و گذشته ملت‌های درگیر جنگ به شمار می‌آیند (Winter, 2009: 12).

- مفهوم‌شناسی گردشگری جنگ: گردشگری جنگ یعنی سفر به‌منظور بازدید از جاذبه‌های مناطق جنگی، جهت کسب تجربه جدید و ثبت وقایع برای رفع نیازهای فرهنگی، اجتماعی و معنوی (وثوقی، ۱۳۸۸: ۱۱۶). گردشگری جنگ در قرن بیستم، زیرمجموعه مهم و اساسی از گردشگری سیاه بوده و پیش‌بینی شده است که در قرن ۲۱ به یکی از انواع پرطرفدار گردشگری در جهان تبدیل شود (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۰). گفتنی است از زمانی که مردم قادر به مسافرت بودند، این نوع از گردشگری همواره یکی از گونه‌های شناخته‌شده بوده است (Sharpley & Stone: 2009).

تاریخچه گردشگری جنگ

گرچه از دیرباز مردمانی با انگیزه‌ها و سلیق مختلف علاقه‌مند به بازدید از مناطق جنگی بوده‌اند، بازدید عموم مردم از این مناطق، عملاً بعد از جنگ جهانی اول مرسوم شد و به تدریج پس از جنگ جهانی دوم، به شکل کنونی تکامل یافت (James et al, 2010). کمتری جایی را در جهان می‌توان یافت که از پدیده جنگ و منازعات مسلحانه در امان بوده باشد. تاریخ جهان مملو از خاطرات تلخ و شیرین و پیروزی در جنگ‌ها بوده و نقاط زیادی در جهان یادآور حوادث خونین و خاطره قربانیان این نبردها است؛ از این‌رو، گردشگری جنگ در بسیاری از نقاط دنیا رایج است (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۱). اولین بار "لنون و فولی" در سال ۱۹۹۶ در مقاله و کتابی مشترک اصطلاح گردشگری سیاه یا تلخ را مطرح کردند. کتاب گردشگری سیاه، جاذبه مرگ و مصیبت** که در سال ۲۰۰۰ به چاپ رسید، اولین کتابی است که به‌گونه‌ای انحصاری به این نوع گردشگری پرداخته است. بعد از چاپ این کتاب، گردشگری تلخ در محافل علمی گردشگری بسیار مورد توجه قرار گرفت (Sharpley & Stone: 2009). گردشگری تلخ، محصول اوضاع و شرایط دوران مدرن جهان است؛ چراکه برای انسان امروزی دیدن و حس کردن اثرات مهم و پرمعنی آن دوران دارای جذابیت و اهمیت است (Lennon & Floy, 2000: 5). سایر محققان، گردشگری تلخ را نوعی گردشگری فرهنگی و میراث می‌دانند؛ زیرا سراچه‌های گردشگری تلخ، اغلب اهمیت فرهنگی و تاریخی بالایی دارند (King,

* Lennon & Foley

** Dark Tourism: The Attraction of Death And Disaster

تحریک گردشگری در مناطق جنگ‌زده، به خدمت گرفته شود و فواید گردشگری در ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی و در کنار آن زنده نگه‌داشتن خاطرات جنگ را به همراه داشته باشد (صادقو، ۱۳۹۵: ۱۹۴). این نوع گردشگری، فرصت تجربه گردشگری آموزشی، عاطفی و احساسی را به دست می‌دهد؛ بدین‌شکل که پیام‌های مهمی را در خصوص رویدادهای گذشته منتقل می‌کند و همچنین نقش بالقوه عاطفی و درمانی دارد (تقدیسی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۸).

برخی از پژوهشگران بر این باورند که جنگ همیشه منبعی انرژی‌بخش در گردشگری در تاریخ و دوران معاصر بوده است. از این نقطه‌نظر، جنگ محرک مهمی برای گردشگری در جهت تغییرات و نوآوری تکنیکی و پس از جنگ نیز به‌دلیل یادآوری خاطرات و نوستالژی، یادمان‌ها، احترام

جنگ محرک مهمی برای گردشگری در جهت تغییرات و نوآوری تکنیکی و پس از جنگ نیز به‌دلیل یادآوری خاطرات و نوستالژی، یادمان‌ها، احترام و تکریم و گردهمایی‌ها است.

و تکریم و گردهمایی‌ها است. گفته می‌شود جایی که جنگ رخ می‌دهد، به‌دنبال آن گردشگری نیز در آن مکان رشد خواهد کرد و عاملی برای ازبین‌بردن یا حداقل کم‌کردن دشواری‌های بعد از جنگ می‌شود. به گفته "اسمیت" هنوز آتش درگیری در جنگ کویت در سال ۱۹۹۱ به تمامی فرو ننشسته بود که گردشگران برای بازدید از نشانه‌های جنگ به کویت سفر کردند تا از مکان‌های مرتبط با این جنگ بازدید کنند (Smith: 1998).

میدان نبرد، آرامگاه‌ها، یادمان‌ها، موزه‌ها و نمایش‌های زنده تاریخی، منابع اصلی توسعه گردشگری جنگ‌اند. این بقایا خود هم جاذبه‌های تاریخی دارند و هم زیرساخت‌های توسعه گردشگری جنگ (Big-ley, 2010: p79). استرانگ در پژوهش خود بازدید از زندان‌های سیاه، آرامگاه‌ها و قبرستان‌ها، اردوگاه‌های اسرای جنگ، میدان‌های جنگ و دیگر مکان‌های مرتبط با رنج‌های بشری را به‌عنوان گردشگری تلخ عنوان می‌کند (Strang, 2003: p390).

رهیافت‌های اصلی توسعه گردشگری جنگ

رهیافت‌های اصلی توسعه گردشگری جنگ را می‌توان چنین برشمرد:

(الف) مفروض‌پنداشتن جنگ و یادمان‌های به‌جامانده از جنگ به‌عنوان منبع توسعه گردشگری.

(ب) مدنظر قراردادن توسعه گردشگری جنگ به‌منزله یکی از عوامل توسعه اقتصادی کشور با استفاده از درآمدهای حاصل از بازدید گردشگران از مناطق جنگی در دوران پس از جنگ.

(ج) بهره‌گیری از توسعه گردشگری جنگ در جهت حفظ ارزش‌ها، خاطرات و افتخارات جنگ.

(د) توسعه گردشگری جنگ به‌منظور از بین بردن یا کم کردن دشواری‌های پس از جنگ.

(ه) توسعه گردشگری جنگ به‌عنوان عاملی برای ایجاد صلح و اجتناب از بروز درگیری‌های نظامی.

(و) تجدید دیدار رزمندگان و افراد درگیر در جنگ از مناطق جنگی.

(ز) تجلیل از رشادت‌ها، افتخارآفرینی‌ها و ایثار رزمندگان.

(2011, p47). با گسترش فعالیت‌های گردشگری به‌ویژه از اواسط قرن بیستم، تقاضا و عرضه تجربه گردشگری سیاه یا تلخ از نظر مقیاس و گستره نیز افزایش یافته است (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۰).

انواع گردشگری تلخ

استون بر مبنای ویژگی‌های هر یک از محصولات گردشگری تلخ، آن را به هفت دسته تقسیم می‌کند:

۱. عوامل ایجاد تفریح و سرگرمی‌های تلخ: محصولات این دسته شامل جاذبه‌هایی می‌شود که در یک کانون سرگرمی، رویدادهای مرتبط با جنگ و مرگ را به‌صورت واقعی یا شبیه‌سازی شده عرضه می‌کند.

۲. نمایشگاه و موزه‌های جنگی: این نمایشگاه‌ها مانند نمایشگاه‌های جنگی، فرصت‌های خوبی برای آموزش است؛ هرچند برخی از آنها به‌طور کامل بر مباحث تجاری متمرکز است.

۳. زندان‌های سیاه: مانند آلتکتراس.

۴. مکان‌های دارای سکون و ایستایی سیاه مانند قبرستان‌های ویژه از جمله قبرستان امریکایی‌ها در نورماندی فرانسه.

۵. معابد و زیارتگاه‌های سیاه برای گرامیداشت و ادای احترام به درگذشتگان و از بین رفتگان در حوادث ویژه.

۶. مکان جنگ‌های سیاه: این مکان‌ها شامل میدان‌های جنگ، سنگرها و سازه‌های نظامی و مانند آن اغلب بر جنبه‌های آموزشی و یادبودی متمرکز است.

۷. اردوگاه‌های کشتار جمعی سیاه: مانند آشویتس و تربلینکا (Stone, 2006: 152-157).

در این میان، پژوهشگرانی همانند اسمیت (۱۹۹۸) بیان می‌کنند که محصولات و بقایای جنگ مانند

د) افراد بی‌گناه: این طبقه شامل آن دسته از گردشگران است که به‌طور مستقیم درگیر جنگ یا فعالیت‌های خشونت‌آمیز شده بودند و بعد از جنگ برای یادآوری خاطرات به این مکان‌ها برمی‌گردند.

ه) داوطلبان جنگ و رزمندگان: افرادی که در طول جنگ به‌عنوان رزمنده در جبهه‌ها حضور داشته‌اند، مجموعه‌ای از خاطرات خود را با حضور در میادین جنگ بازسازی می‌کنند؛ این دسته از افراد از مهم‌ترین و پایدارترین مسافران جبهه‌های جنگ‌اند.

و) مسافران فرهنگی بازدیدکنندگان میراث: شامل همه افرادی است که با توجه به آموزش‌ها و معیارهای فرهنگی درونی‌شده خود از جمله علاقه به میراث تاریخی و ملی به این مناطق سفر می‌کنند.

ز) مسافران تصادفی: کسانی‌اند که در توقف میان راهی به‌طور اتفاقی از این مناطق بازدید می‌کنند؛ این گروه بی‌انگیزه‌ترین افراد در بازدید از مناطق جنگی محسوب می‌شوند.

ح) مسافران آموزشی: شامل دانش‌آموزان، دانشجویان و پژوهشگرانی است که به‌منظور تحقیق و یادگیری وارد این مناطق می‌شوند (Ryan, 2007).

عوامل انگیزشی گردشگری جنگ

آثار به‌جامانده از جنگ در دنیای امروز، به‌عنوان انگیزشی مهمی در گردشگری تبدیل شده است و میلیون‌ها گردشگر هر ساله از مکان‌های تاریخی مربوط به جنگ در سراسر دنیا بازدید می‌کنند (وثوقی، ۱۳۸۸: ۱۰۷-۱۰۸). بررسی عوامل انگیزشی فردی و اجتماعی در گردشگری جنگ یکی از مسائل مهم و پیچیده است. بسیاری از مطالعات انجام‌شده درباره این موضوع، دامنه

ح) انتقال ارزش‌ها، خاطرات و افتخارات جنگ به بازدیدکنندگان و گردشگران داخلی و خارجی (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۸۷).

گونه‌شناسی گردشگران میادین جنگ

گردشگران جنگ، مجموعه خاصی از گردشگران‌اند که علاقه‌مند به بازدید از میادین جنگ و یادمان‌های آن بوده، در طی سفر خود، احساسات هیجانی، معنوی، بشردوستانه، مذهبی و معنوی را تجربه و بعد از سفر، احساسات و اندیشه‌هایی را درباره جنگ ابراز می‌کنند (حاجی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۰۷). گردشگران جنگ معمولاً گردشگرانی‌اند که احساسات و هیجانات بشردوستانه و حتی مذهبی و معنوی آنها در انتخاب این نوع سفر نقش بسیار مهمی دارد. بسیاری اوقات این نوع از گردشگران کسانی‌اند که خود، خانواده یا دوستانشان در جنگ شرکت داشته‌اند یا خاطرات واضحی از جنگ به یاد دارند (رجبی، ۱۳۹۱: ۲۲). گردشگران و مسافران مناطق جنگی را می‌توان به شکل زیر دسته‌بندی کرد:

الف) مسافران زیارتی یا دبودی: شواهد قرن حاضر نشان می‌دهد که مردم بیش از همیشه به مکان‌هایی که در آن عزیزی را از دست داده‌اند، باز می‌گردند.

ب) مسافران کنجکاو: این مقوله شامل افرادی است که می‌خواهند عواقب و نتایج جنگ را به‌طور مستقیم ببینند و انگیزه اصلی آنها کنجکاوی است.

ج) مسافران وظیفه‌ای کاری: مشخص‌ترین افراد این دسته خبرنگارانی‌اند که برای تهیه گزارش یا ساخت برنامه در میادین جنگ حضور دارند. گروه دیگر شامل افرادی است که در قالب گروه‌های حافظ صلح یا جویندگان فرصت‌های شغلی و تجاری به این مناطق سفر می‌کنند.

رویکردهای گردشگری جنگ

گردشگری جنگ ممکن است با رویکردهای مختلفی چون رویکرد اسطوره‌ای، رویکرد مبتنی بر آگاهی تاریخی و تبادل فرهنگی، رویکرد سیاسی و رویکرد صلح‌طلبانه توسعه یابد (صادق‌لو، ۱۳۹۵: ۱۹۴).

رویکرد اسطوره‌ای: در این رویکرد، پدیده جنگ به‌عنوان فرایندی فراواقعیت، تبیین می‌شود و عناصر مرتبط با جنگ باشکوه‌تر از واقعیت عینی به نمایش

درمی‌آید. ساخت بناهای باشکوه و استفاده از مجسمه‌های عظیم در نمایش جنگ، از آن جمله است.

رویکرد مبتنی بر آگاهی تاریخی و تبادل فرهنگی: این رویکرد با نقد اسطوره‌گرایی به جنبه‌های عینی و قابل‌فهم و در دسترس و آگاهی تاریخی اعتقاد دارد.

رویکرد سیاسی: رویکرد

مذکور برای پیشبرد اهداف خاص سیاسی شکل گرفته است. نظریه‌پردازان برای تبیین رویکرد سیاسی، به استفاده دولت ژاپن از گردشگری هیروشیما، برای تطهیر نقش خود در جنگ جهانی دوم اشاره می‌کنند و در همین چارچوب به سیاست دولت آلمان غربی برای حفظ آثار و ویرانه‌های تخریب‌شده در مرکز برلین اشاره دارند (طرح جامع گردشگری جنگ، ۱۳۸۷: ۵۷-۶۰). رویکرد صلح‌طلبانه: از پرتطرف‌دارترین رویکردها در گردشگری جنگ است و بر ماهیت عبرت‌آموزی جنگ

وسیع‌تری از عوامل را مطرح کرده‌اند؛ از جمله:

۱. تقدس مکان‌های مرتبط با جنگ.
۲. دفاع از میهن، قوم و هویت ملی.
۳. بازدید از آثار به‌جامانده تاریخ و میراث ملی.
۴. احساس دلتنگی.
۵. رسانه‌ها.
۶. سایر عوامل: کنجکاو، احساس همدردی، تمدد اعصاب و... (رجبی، ۱۳۹۱: ۲۸).

سه انگیزش به‌عنوان اجتماعی روانی که شامل فرار از عالم خاکی درک شده، ارزیابی و شناخت خویش، آرامش روحی، اعتبار و قدر و منزلت، تقویت ارتباطات خویشاوندی، تسهیل تعاملات اجتماعی می‌شود. دو انگیزش دیگر شامل آموزش و تازگی و جذابیت در زمره علل فرهنگی دسته‌بندی می‌شود (Crompton, 1979:408).

در خصوص انگیزش‌های گردشگری جنگ، اسمیت بر این باور است که می‌توان گونه‌شناسی انگیزش‌های گردشگری جنگ را در مواردی چون حوزه حماسی قهرمانی، یادبود کشته‌شدگان، جلوگیری از فراموشی گذشته و یادآوری جوانی و تجربه مجدد گذشته طبقه‌بندی کرد. نتایج اجتماعی و ویژگی‌های مکانی به‌عنوان انگیزش‌های پنج‌گانه گردشگری جنگ بر شمرده می‌شود (صادق‌لو، ۱۳۹۵: ۱۹۴).

یکی از علل حیاتی سفر به مناطق جنگ‌زده، شکلگیری انتظار و امید است (Gnoth: 1997). بنابراین تجربه قبلی مکان جنگ‌زده نقش مهمی در تصمیمگیری برای حضور مجدد در آن ایجاد می‌کند (Huang and Hsu, 2009)، و مردمی که تجارب یا دانش پیشینی از مکان جنگ‌زده دارند، از تمایل بیشتری برای حضور در آن محل برخوردارند (Damn, 1998).

می‌توان گونه‌شناسی انگیزش‌های گردشگری جنگ را در مواردی چون حوزه حماسی قهرمانی، یادبود کشته‌شدگان، جلوگیری از فراموشی گذشته و یادآوری جوانی و تجربه مجدد گذشته طبقه‌بندی کرد.

برلین و سازه‌های نظامی نیروهای متفقین و متحدین (Joan, 2000). گرچه بخش بزرگی از جاذبه‌های گردشگری در قطب‌های گردشگری جهان مثل اروپا، آسیای دور و مدیترانه، مبتنی بر تاریخ جنگ‌هاست، پدیده سازمان‌یافته گردشگری جنگ بیشتر در دهه ۵۰ میلادی و بعد از جنگ جهانی دوم، براساس پیامدها و نتایج دو جنگ بزرگ جهانی و همچنین جنگ‌های رهایی‌بخش ضداستعماری دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی استوار است (Strang, et al., 2003: 392).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که سالانه میلیون‌ها نفر از گردشگران از مناطق و موزه‌های جنگی در کشورهای مختلف بازدید می‌کنند. ماری لانفانت پژوهشگر فرانسوی، بیان می‌کند که همه دهکده‌های اروپا "ویرانه‌های جنگ" خود را برای بازدید گردشگران در معرض نمایش قرار داده‌اند. تقریباً همه این جاذبه‌ها، اعم از کوچک و بزرگ، ویران یا بازسازی شده، دارای اهمیت‌اند (وثوقی، ۱۳۸۸: ۱۱۵). در ادامه، گردشگری جنگ در تعدادی از کشورهای جهان تشریح می‌شود.

ژاپن

در ژاپن معابد و یادمان‌ها، موزه‌ها و "پارک‌های صلح هیروشیما و ناکازاکی" از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری جنگ تلقی می‌شوند. اولین و تنها مرتبه استفاده از بمب اتمی علیه انسان در شهرهای هیروشیما و ناکازاکی، میراث تلخی از وحشت و مرگ را بر جای گذاشت که امروزه تبدیل به جاذبه‌های تلخ گردشگری جنگ در ژاپن شده است. بمباران اتمی شهرهای هیروشیما و ناکازاکی از نظر ژاپنی‌ها سمبل شرارت محض بشری علیه ژاپن است که آن را هم‌سطح

تأکید و با نمایش بلایا و آثار زیان‌بار و برجسته‌کردن ارزش‌ها به‌ویژه فداکاری و ایثار، به ارزش‌های صلح باور دارد (نعمتی، ۱۳۹۰).

گردشگری جنگ در برخی کشورهای جهان

در طول تاریخ، ملت‌های پیروز یا شکست‌خورده در جنگ‌ها به تناسب معیارهای ارزشی حاکم بر آن جامعه، رخدادهای جنگی را به‌شیوه خاص خود بیان و عرضه می‌دارند. در این خصوص، نزدیک‌ترین جنگ‌ها به زمان ما، جنگ کره، ویتنام، جنگ اول و دوم خلیج فارس، جنگ بالکان، جنگ اعراب و اسرائیل، جنگ‌های جهانی اول و دوم و انقلاب‌های کمونیستی در کشورهای مختلف است. در همه جنگ‌ها، گروهی از ملل، مظلومیت، بعضی پیروزی و معدودی از کشورها نیز شکست خود را بیان کرده‌اند. نشانه و نماد مظلومیت‌نمایی در زمان حاضر، کشور ژاپن است که آثاری درباره اینکه مردمش اولین قربانیان بمب اتم در تاریخ بشریت بوده‌اند، مطرح کرده است. کشورهایی مثل لهستان و بعضی دیگر از کشورهای بلوک شرق نیز مظلومیت خود را در جنگ جهانی دوم همراه با رشادت ملی بیان کرده‌اند. کشورهای بلوک غرب هم به شیوه‌های مختلف به تشریح پیروزی خود پرداخته‌اند. از دیگر سو، کشور آلمان که بعد از شکست در دو جنگ عظیم جهانی مجدداً سر از تاریخ بر آورده است، به‌گونه‌ای متمایز، تاریخ جنگ را با آمیزه‌ای از غرور و سرشکستگی و در تضاد بین شکست و پیروزی، برای آیندگان به تصویر کشیده است (اصغریان جدی، ۱۳۷۸).

به‌طور کلی، گردشگری جنگ بیشتر در مناطقی جریان دارد که از اهمیت تاریخی و میراث‌گونه نیز برخوردارند؛ مانند برج لندن، قلعه ادینبورگ، دیوار

پارک یادبود صلح هیروشیما، ژاپن.

فرانسه

کشور فرانسه از معروف‌ترین مقاصد گردشگری جنگ در دنیا است؛ چراکه بسیاری از وقایع مهم دو جنگ بزرگ جهانی در این کشور رخ داده است. دولت فرانسه می‌کوشد نوعی تابو را که حول فعالیت برخی آژانس‌های توریستی برای کسب درآمد از طریق تورهایی جنگی ایجاد شده است، از بین ببرد. مقامات و مردم این کشور به توسعه زیرساخت‌های گردشگری جنگ و آثار جنگ در این کشور توجه ویژه‌ای دارند (Philip, 2012). در کشور فرانسه، ایالت نورماندی از ایالت‌های شمالی است که ۳۶۰ مایل از نوار ساحلی دریای منش را در اختیار دارد و اسکله نورماندی بزرگ‌ترین اسکله نظامی در طول تاریخ، بستر حوادث جنگی ژوئن ۱۹۴۴ طی جنگ جهانی دوم بوده است. نورماندی در زمان جنگ جهانی دوم به شدت صدمه دید و قسمت‌های بسیاری از شهرها و

هلوکاست در اروپا می‌دانند. به منظور یادآوری و حفظ خاطرات تلخ بمباران اتمی شهر در ۹ آگوست ۱۹۴۵ در طول جنگ جهانی دوم و همچنین برای کمک به برقراری صلح جهانی، پارک صلح ناکازاکی در ۱۹۵۵ در نزدیکی مرکز انفجار ناکازاکی برپا شده است. این پارک پر از تندیس‌های نمادین جنگ و صلح است. هر سال در ۹ آگوست، مراسم یادبود کشته‌شدگان بمباران اتمی تحت عنوان "مراسم یادبود صلح"، در این پارک برگزار می‌شود و شهردار ناکازاکی در این مراسم بیانیه صلحی برای جهانیان ارسال می‌کند (Cooper, 2006). معروف‌ترین جاذبه‌های گردشگری جنگ در هیروشیما عبارت‌اند از: الف) مراسم روز ششم آگوست: یادبود قربانیان بمباران اتمی یا مراسم یادبود صلح. ب) موزه یادبود صلح هیروشیما. پ) پارک صلح و یادمان‌های آن. ت) گنبد اتمی. ث) یادمان ساداگو (یادمان صلح کودکان) (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

فرانسوی و کره‌ای که در مقاطع مختلف قرن گذشته درگیر جنگ با ویتنام بوده‌اند، طرح‌ریزی شده است (Agrusa, 2006). میراث دوران جنگ، خصوصاً درگیری با امریکا و متحدان آن، مؤلفه مهمی در این خصوص است و توسعه گردشگری جنگ در برنامه جامع گردشگری ویتنام به‌طور جدی مورد توجه قرار گرفته است. تونل‌های کوشی برای ارتش ویتنام جنوبی، پناهگاهی زیرزمینی محسوب می‌شد و با وجود برتری نیروی هوایی و زمینی ارتش امریکا، به آنها توان مبارزه می‌داد؛ چنان‌که در بروشورهای تبلیغاتی آمده است: «تونل‌های کوشی نمایانگر خواست، هوشیاری و غرور مردم و سمبل قهرمانی ویتنام هستند. در تونل‌های کوشی به روی بازدیدکنندگان باز است تا آنها از نبرد دشوار مردم ویتنام آگاه شوند و اشتیاق آنها را برای صلح پایدار، استقلال و شادی دریابند.» از سال ۱۹۹۲ تونل‌های کوشی در ویتنام تبدیل به جاذبه‌های گردشگری شدند و از سال ۱۹۹۴ به‌صورت پارک‌های تفریحی درآمدند (Henderson, 2000). مناطق جنگی این کشور به‌دلیل سابقه دو جنگ معروف، در فهرست مقاصد پرترفدار گردشگری جنگ در دنیا قرار گرفته است: الف) مبارزه با استعمار فرانسه و نبرد معروف دین بین فو. ب) جنگ ویتنام و امریکا. هم‌اکنون چندین شرکت توریستی ویتنامی سفرهایی را با موضوع جنگ تدارک می‌بینند و برخی از این سفرها برای سربازان قدیمی امریکایی، استرالیایی، فرانسوی و کره‌ای طراحی شده‌اند (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۷-۱۳۸).

بلژیک

بلژیک به قبله گردشگری جنگ معروف است؛ چراکه اولاً گردشگری جنگ عملاً از این کشور آغاز شد، ثانیاً یکی

روستاهای آن ویران شد. یادمان‌ها، موزه‌ها، سنگرها و قبرستان‌هایی که یادآور نبرد نورماندی است، در زمان حاضر به‌عنوان محصولات گردشگری جنگ نورماندی، در کنار جاذبه‌های دیگر برای علاقه‌مندان خاص عرضه می‌شوند. همچنین تورهایی تحت عنوان تور میدان جنگ نورماندی، طی یک برنامه جذاب و متنوع، امکان بازدید از همه مکان‌های مرتبط با حوادث جنگ جهانی دوم در نورماندی را فراهم کرده است (وئوقی، ۱۳۸۸: ۱۲۲). برخی از معروف‌ترین مناطق جنگی فرانسه که بیشترین بازدید را دارد، عبارت‌اند از: منطقه عملیات سرنوشت‌ساز D-Day در نورماندی، منطقه نبرد سم،* منطقه نبرد وردان،** منطقه نبرد موز آرگون،*** یادمان و قبرستان دومون،**** یادمان ویمی (یادمان ملی سربازان کانادایی)***** (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۲).

ویتنام

ویتنام به‌عنوان یک کشور آسیایی که سال‌ها درگیر جنگ و مبارزه بوده، از دوران اتحاد و صلح، تلاش‌های فراوانی برای توسعه گردشگری با محوریت گردشگری جنگ و جاذبه‌های برجامانده از آن دوران کرده است. در حال حاضر، چندین شرکت توریستی ویتنامی سفرهایی را با موضوع جنگ تدارک می‌بینند و برخی از این سفرها به‌طور خاص برای سربازان قدیمی امریکایی، استرالیایی،

* Battle of Somme

** Battle of Verdun

*** Meuse-Argonne Battle

**** Dumont Ossuary and Cemetery

***** Canadian National Vimy Memoial

بنای یادبود جنگ جهانی دوم آمریکا، واشنگتن.

رزمندگانی که از نبردهای سهمگین منطقه ایپر جان سالم به در برده بودند، به عنوان زائر و برای زیارت مناطقی که محل فداکاری هم‌زمان یا خویشاوندانشان بوده است، به این منطقه سفر می‌کردند (James et al, 2010).

ترکیه

کشور ترکیه امروزی به دلیل درگیر بودن امپراطوری بزرگ عثمانی در بسیاری از جنگ‌های تاریخ‌ساز قرون اخیر، اماکن و جاذبه‌های فراوانی برای علاقه‌مندان به گردشگری جنگ دارد، اما در این میان آنچه نام ترکیه را در فهرست مقاصد پرطرفدار گردشگری جنگ در جهان قرار داده، منطقه نبرد «گالیپولی»^{****} است. شبه‌جزیره گالیپولی در شمال غربی ترکیه و در بخش اروپایی این کشور قرار دارد (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۴) و

از مشهورترین مقاصد گردشگری جنگ دنیا به نام منطقه «ایپر»^{*} در این کشور واقع شده است. به علاوه بخشی از رویدادهای سرنوشت‌ساز و تاریخی جنگ جهانی اول در این کشور کوچک رقم خورده است. مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری جنگ بلژیک عبارت‌اند از: الف) موزه جنگ جهانی اول. ب) یادمان‌های جنگ. ج) مراسم روزانه یادبود.^{**} د) گورستان‌های جنگ. ه) برنامه‌ها و مراسم بزرگداشت در مناسبت‌های مختلف مربوط به جنگ جهانی اول (خاطری، ۱۳۸۹). اولین توره‌های بازدید از مناطق جنگی به‌ویژه منطقه نبرد ایپر در بلژیک تحت عنوان «کاروان‌های زیارتی»^{***} اندکی بعد از جنگ جهانی اول راه‌اندازی شد. در آن زمان، بیشتر اعضای خانواده و بازماندگان سربازان کشته‌شده در این جنگ و نیز

* Ieper

** Last post ceremony

*** Pilgrimage Tours

**** Gallipoli

بازداشت و کشتار جمعی اسرا به دست نازی‌ها در طول جنگ دوم جهانی، امروزه از مراکز مهم گردشگری تلخ اروپا به شمار می‌آید که آشوبتس به تنهایی نیم میلیون نفر در سال بازدیدکننده دارد (Miles, 2002).

امریکا

یادمان‌های جنگ امریکا با ویتنام و کره در واشنگتن دی. سی، موزه و نمایشگاه‌های متعدد جنگ در سراسر جهان از دیگر مقاصد گردشگری جنگ در جهان اند (Lnon and Floy, 2000, 2) و همه‌ساله گردشگران علاقه‌مند، از این نمایشگاه‌ها و آثار مربوط به جنگ بازدید می‌کنند.

انگلیس

در سال ۱۸۲۰، عده‌ای از افسران انگلیسی که در نبرد بزرگ "واترلو" شرکت داشتند، به‌عنوان راهنما وقایع آن نبرد را برای گروه‌های بریتانیایی بازدیدکننده از این منطقه تشریح کردند. باین حال، در آن زمان امکان بازدید از این مناطق فقط برای اشراف و عده خاصی از مردم فراهم بود (James et al, 2010). بریتانیا در یادآوری تجربه جنگ و توسعه گردشگری جنگ، به‌شدت با احساسات نوستالژیک مردم بازی می‌کند؛ چنان‌که در یکی از بروشورهای تبلیغاتی نوشته شده است: «بریتانیا در جنگ است و تو می‌توانی در قلب آن باشی. با ما به یک سفر فراموش‌نشده بیا. برگرد به دوران جنگ لندن و بلیتس... بریتانیا در جنگ است... خیلی بیشتر از یک جاذبه گردشگری... این یک سفر منحصر به فرد است، خصوصاً برای کسانی که در آن روزهای تلخ شیرین زندگی می‌کردند و همچنین برای کسانی که جوان‌تر از آن هستند که این خاطرات را به یاد آورند» (Lennon & Floy, 1999, 47). مؤسسات و

همه‌ساله روز ۲۵ آوریل، در این منطقه مراسم باشکوهی برای بزرگداشت کشته‌شدگان نبرد گالیپولی برگزار می‌شود. از جاذبه‌های گردشگری جنگ در گالیپولی، نزدیک به ۳۱۰ یادمان از قربانیان این نبرد و ۳۱ قبرستان از کشته‌شدگان است که سازمان بریتانیایی کمیسیون قبرستان‌های مشترک‌المنافع نگهداری آن را بر عهده دارد (خاطری، ۱۳۸۹).

روسیه

بازدید از مناطق جنگ جهانی دوم در روسیه از پرطرفدارترین برنامه‌های گردشگری جنگ در دنیا است و همه‌ساله صدها هزار گردشگر از سراسر دنیا در قالب تور یا به‌صورت انفرادی برای دیدن یادمان‌ها و موزه‌ها و نیز مناطق نبردهای تاریخی روسیه به این کشور سفر می‌کنند. صنعت گردشگری روسیه تا حد زیادی وامدار جنگ جهانی دوم است. از جمله جاذبه‌های مشهور گردشگری جنگ در روسیه عبارت‌اند از: الف) شهر ولگاگراد و منطقه نبرد استالینگراد. ب) منطقه نبرد کورسک. پ) شهر سن‌پترزبورگ (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۵). امروزه شهر استالینگراد با لقب "شهر قهرمان" نماد مقاومت و وطن‌پرستی در روسیه به شمار می‌آید و همه‌ساله صدها هزار نفر از مردم این کشور از این شهر دیدن می‌کنند (خاطری، ۱۳۸۹).

لهستان

"اردوگاه اسرا در آشوبتس و بیرکناو" لهستان و "زاخس هیزن" در نزدیکی برلین، اردوگاه نظامی و محل

* s of AuschWitz & Birkenau

** Sachsenhausen

در سال‌های بعد از پایان جنگ تحمیلی، اقبال مختلف مردم ایران رسم نیکوی بازدید از مناطق جنگی را بنا نهادند و این آیین پسندیده هر سال مشتاقان بیشتری یافته است؛ به طوری که همه‌ساله افراد زیادی به صورت انفرادی، خانوادگی یا در قالب کاروان‌های راهیان نور از مناطق نبرد و یادمان‌های نورانی دوران جنگ تحمیلی بازدید می‌کنند (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴۸). بنابر اعلام سازمان بسیج در سال ۱۳۸۹،

۲ میلیون و ۹۰۰ هزار نفر و در سال ۱۳۹۰، ۴ میلیون نفر از مناطق جنگی جنوب و غرب کشور بازدید کرده‌اند (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۹).

بیش از دو دهه از شکل‌گیری اردوهای راهیان نور به شکل امروزی آن می‌گذرد و هم‌اکنون سالانه قریب به ۵ میلیون نفر در قالب کاروان‌ها و خودروه‌های شخصی عازم زیارت یادمان‌های دفاع مقدس در استان‌های خوزستان، ایلام، کرمانشاه، ارومیه و آذربایجان غربی با

عنوان راهیان نور می‌شوند (قاندعلی و لطیفی، ۱۳۹۳: ۲). از اردیبهشت ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۳۹۴، بیش از ۴ میلیون و ۵۰۰ هزار نفر از مردم در مناطق عملیاتی حضور یافتند. در طول سال‌های قبل راهیان نور فقط در یک استان و آن هم خوزستان وجود داشت، اما در حال حاضر، در استان‌های خوزستان، ایلام، کرمانشاه، هرمزگان،

شرکت‌های مسافرتی و گردشگری نیز به تدریج، سفر به مناطق جنگی را در برنامه‌های خود گنجانده و تورهای گردشگری جنگ به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم و با توسعه حمل‌ونقل ریلی و هوایی و سهولت امکان سفر برای همگان فراگیر شد. در سال‌های اخیر، گردشگری جنگ در مقیاسی وسیع به سرعت رشد کرده است و تورهای شخصی خاطرات جنگ در کشورهای مختلف جهان برگزار می‌شود. علاقه به این نوع گردشگری از سال ۱۹۹۶ پیوسته روبه‌افزایش است و میانگین سنی بازدیدکنندگان عمدتاً بین ۴۰ تا ۵۰ سال است (۲۰۰۶، ۷۷).

گردشگری جنگ در ایران

کشور ایران، پتانسیل‌های متعددی در زمینه گردشگری جنگ دارد که هر یک از آنها با توجه به ماهیتشان، به عنوان محصول گردشگری جنگ می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. موزه عبرت، موزه شهدا، موزه صلح، نمایشگاه‌های دائمی و موقتی که تصاویری از شهدای انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی را عرضه می‌کنند و مناطق جنگ‌زده جنوب و غرب کشور، از جاذبه‌های جنگ محسوب می‌شوند (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۳۸). در دوران جنگ تحمیلی، پنج استان کرمانشاه، ایلام، کردستان، آذربایجان غربی و خوزستان به شدت درگیر جنگ بودند و هم‌اکنون نیز بقایا و آثار تخریبی جنگ و یادمان‌های دفاع مقدس در این استان‌ها وجود دارد؛ این شاید مهم‌ترین دلیل برای رونق گردشگری جنگ در سال‌های اخیر باشد. در واقع مهم‌ترین بُعد گردشگری جنگ در ایران همان میراث جنگ تحمیلی ایران و عراق است که در قالب کاروان راهیان نور، مناطق جنگ‌زده و آثار مادی و معنوی به‌جامانده از دوران دفاع مقدس را مورد بازدید قرار می‌دهند.

در سال‌های بعد از پایان جنگ تحمیلی، اقبال مختلف مردم ایران رسم نیکوی بازدید از مناطق جنگی را بنا نهادند که هر سال مشتاقان بیشتری یافته است؛ به طوری که همه‌ساله افراد زیادی به صورت انفرادی، خانوادگی یا در قالب کاروان‌های راهیان نور از مناطق نبرد و یادمان‌های نورانی دوران جنگ تحمیلی بازدید می‌کنند.

بوشهر و آذربایجان غربی حماسه راهیان نور را داریم. در سال ۱۳۹۳ تعداد ۶۳۰ هزار نفر در مناطق عملیاتی شمال غرب و استان‌های کردستان و آذربایجان غربی حضور یافتند که فقط در دوران اوج راهیان نور یعنی اواخر مرداد و اوایل شهریور، بیش از ۱۰۰ هزار نفر از این مناطق بازدید کردند که نسبت به سال ۱۳۹۲ آن هم فقط در دوران اوج راهیان نور، بیش از سه برابر افزایش یافته بود. در سال ۱۳۹۳ در استان‌های غرب کشور همچون استان کرمانشاه و ایلام، بیش از یک میلیون زائر حضور داشتند و در راهیان نور جنوب کشور و استان خوزستان بیش از ۳ میلیون زائر از این مناطق بازدید کردند که با احتساب راهیان نور دانشجویی، دانش‌آموزی و حضور حداکثری مردم در دوران اوج راهیان نور، با جمعیتی قریب به ۵ میلیون نفر مواجه بوده‌ایم که این ظرفیت عظیم در خدمت توسعه فعالیت‌های فرهنگی است.*

پیشینه راهیان نور را باید در عملیات تفحص و بالاحص برنامه‌های مستند شهید سید مرتضی آوینی که در ۱۳۷۲ به شهادت رسید، جست‌وجو کرد.

تاریخچه راهیان نور

پیشینه راهیان نور را باید در عملیات تفحص و بالاحص برنامه‌های مستند شهید سید مرتضی آوینی که در ۱۳۷۲ به شهادت رسید، جست‌وجو کرد. (همان: ۱۳۱) سال‌های ابتدایی جنگ به‌عنوان سرآغاز طرح راهیان نور ذکر می‌شود؛ چراکه در پی آزادسازی نخستین سرزمین‌های اشغالی در شمال خوزستان، عده‌ای به‌ویژه خانواده‌های شهیدان، از جبهه‌های جنگ بازدید کردند. پس از سال ۱۳۷۶، بسیج دانشجویی از ظرفیت‌های اردوهای راهیان نور استفاده کرد و اعزام کاروان‌های دانشجویی شروع شد و سپس بسیج محلات نیز شروع به اعزام کاروان‌هایی کرد. اردوهای راهیان نور از سال ۱۳۸۰ با بیش از ۲۰ هزار زائر متشکل از دانشجویان دانشگاه‌ها و نخبگان علمی و نیز سازمان‌ها و نهادهای مختلف کشور شروع شد (مهرآبادی آرانی، ۱۳۹۴: ۲۲۰). با وجود این، اولین بار در نیمه دوم دهه ۷۰ (سال ۱۳۷۶) بسیج دانشجویی دانشگاه شاهد، جمعی از دانشجویان خود را در قالب اردوهایی در ایام عید نوروز به جبهه‌های جنوب و غرب

برگزاری اردوهای راهیان نور در زمان‌های مختلفی انجام می‌شود: ۱. ایام و مناسبت‌های خاص برای دانش‌آموزان و دانشجویان. ۲. هفته دفاع مقدس.

* سخنان سرهنگ نادر ادیبی دبیر ستاد مرکزی راهیان نور کشور، در نشست خبری راهیان نور، ۵ مردش ۴، خبرگزاری تسنیم: <https://www.tasnimnews.com>

در این سفرها شرکت کنند. پس از مدتی همه این اردوها با عنوان اردوهای "راهیان نور" جمع شد و بعد از دانشجویان به ترتیب بسیج مساجد، بسیج ادارات و دانش‌آموزی و خانواده‌ها عازم این سفر معنوی شدند (رجبی، ۱۳۹۱: ۳۰).

در سال ۱۳۸۸ نگهداری و بهره‌برداری از یادمان‌های دفاع مقدس، به سپاه و بسیج، ارتش و ناجا واگذار و سبب توسعه ساختاری راهیان نور در نیروهای

مسلح شد (قائدعلی و لطیفی، ۱۳۹۳: ۶). در سال ۱۳۹۲ راهیان نور به‌عنوان میراث ملی معنوی در سازمان میراث فرهنگی و گردشگری به ثبت رسید و شورای فرهنگ عمومی کشور روز ۲۰ اسفند را به‌عنوان روز ملی راهیان نور انتخاب کرد (همان: ۷).

ضرورت و اهمیت

راهیان نور و گردشگری جنگ در ایران

دفاع مقدس یکی از مهم‌ترین حوادث تاریخی کشور ماست که باید نسل جوان جامعه با آن آشنا شوند. امروزه پدران و مادران شهدا، رزمندگان بازمانده از جنگ، جانبازان و آزادگان هم در حفظ دستاوردهای دفاع مقدس نقش مهمی دارند؛ بنابراین نباید اجازه داد بین دفاع مقدس و نسل‌های آینده فاصله بیفتد (مهرآبادی آرانی، ۱۳۹۴: ۲۲۴). از سوی دیگر، قرآن کریم نیز تاریخ را آیین‌های می‌داند که در آن می‌توان

اعزام کرد تا بتوانند از نزدیک جبهه‌های جنگ حق علیه باطل را ببینند (رجبی، ۱۳۹۱: ۳۰).

از اتفاقات مبارکی که در طول دوره راهیان نور رخ داد، حضور رهبر معظم انقلاب اسلامی در یادمان‌های مختلف مناطق عملیاتی است؛ به‌طوری‌که مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، چندین‌بار به مناطق مختلف جنگی سفر کردند که این اقدام دستاوردهای ارزشمندی به همراه داشته است.

سفر ایشان در تاریخ ۱۳۷۸/۱/۸ به یادمان شلمچه و حضور در میان زائران راهیان نور و حضور ایشان در جمع ملت شهیدپرور در تاریخ‌های ۱۳۸۱/۱/۹ در یادمان دوکوهه، ۱۳۸۵/۵/۱ در یادمان دهلاویه و ۱۳۸۹/۱/۱۱ در یادمان فتح‌المبین، ضمن تأکید ویژه ایشان بر گسترش و توسعه راهیان نور، سبب تشکیل ستاد مرکزی راهیان نور در سال ۱۳۸۴ شد (مهرآبادی آرانی، ۱۳۹۴: ۲۲۰). بدین ترتیب، ستاد مرکزی راهیان نور به‌صورت متمرکز، مدیریت یادمان‌ها، زائران، روایان و خادمان را بر عهده گرفت و با استفاده از ظرفیت سپاه و بسیج در حوزه اعزام و کمک ارتش توانست به گسترش راهیان نور کمک شایانی کند (قائدعلی و لطیفی، ۱۳۹۳: ۶).

در سال ۱۳۷۷، معاونت پرورشی نیروی مقاومت بسیج پیشنهاد طرح راهیان سرزمین نور را تهیه کرد. اردوهای بازدید از مناطق عملیاتی که با حضور رزمندگان، فرماندهان و جانبازان دوران دفاع مقدس برگزار می‌شد، در اوایل دهه ۸۰ بین دانشگاه‌های دیگر نیز گسترش یافت. از اوایل دهه ۸۰ اردوهای دانشجویی به جبهه‌های جنوب ساماندهی شد و بسیج دانشگاه‌ها تشکیلاتی را ایجاد کرد تا دانشجویان بیشتری بتوانند

امروزه تورهای مناطق جنگی در دنیا فرصتی برای تجلیل از رزمندگان مدافع هر کشور است. در این میان یادمان‌های برجایمانده از دوران دفاع مقدس، این قابلیت را دارند تا به یکی از قطب‌های مهم گردشگری کشور برای همه بازدیدکنندگان تبدیل شوند

مناطق است. (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۵)
مقام معظم رهبری طی ۴ دوره از سال ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۹ از مناطق عملیاتی جنگ بازدید کردند و همین امر مزید بر علت شد که توجه بیشتری به این مناطق شود (کاظمی، ۱۳۹۴: ۹). ایشان در خصوص اهمیت و ارزش حضور در مناطق جنگی و زیارت سرزمین‌های دفاع مقدس فرموده‌اند: «من به شما عرض می‌کنم، نگذارید یاد دوران دفاع مقدس از یادها برود. آمدن به این مناطق جنگی بسیار کار پسندیده‌ای است، کار درستی است، کار عاقلانه‌ای است که ملت ایران می‌کند؛ خاطره این سرزمین‌ها را زنده نگه دارید... بنده باز هم به ملت ایران عرض می‌کنم، این حرکت راهیان نور را مغتنم بشمرید؛ از شما برادران و خواهران عزیزی که از راه‌های دور به این نقطه آمدید و بخشی از مجموعه عظیم حرکت راهیان نور را تشکیل دادید هم تقدیر و تشکر می‌کنم» (بیانات مقام معظم رهبری در یادمان‌های شهدای شرق کارون، ۱۳۹۳/۱/۶).

راهیان نور از پدیده‌هایی است که به‌مثابه سدی در برابر تلاش‌های دشمنان محسوب می‌شود و فرهنگ مقاومت برخاسته از دوران دفاع مقدس را به نسل امروز منتقل می‌کند؛ از این‌رو، پدیده راهیان نور نقش بارزی در خنثی‌سازی جنگ نرم دشمنان اسلام ایفا می‌کند. راهیان نور الگوی مقاومت را ترویج می‌دهد و باید با ارتقا و انتقال این الگو، نسل‌های دیگر را با دفاع مقدس آشنا کرد. راهیان نور سبب شد روند جامعه‌پذیری برخلاف خواست دشمنان، پیش برود و نسل امروز از روزنه همین پدیده به گذشته خود مرتبط می‌شود (کاظمی، ۱۳۹۴: ۱۰).

همه حوادث زشت و زیبا را دید و از این حوادث الهام گرفت و سرنوشت آینده زندگی را با الهام از این آیینۀ گویا انتخاب کرد (سهرابی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴۸).

امروزه تورهای مناطق جنگی در دنیا فرصتی برای تجلیل از رزمندگان مدافع هر کشور است. در این میان یادمان‌های برجامانده از دوران دفاع مقدس، این قابلیت را دارند تا به یکی از قطب‌های مهم گردشگری کشور برای همه بازدیدکنندگان تبدیل شوند (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۲۰). گردشگری جنگ، از جمله جاذبه‌های نوینی است که نتیجه رشادت‌ها و ایثارگری‌های رزمندگان اسلام و پشتیبانی ملت بزرگ میهن اسلامی در طی هشت سال جنگ تحمیلی است. بنابراین، تبلور مکانی جاذبه‌های ایجادشده از جنگ در قلمرو مناطق عملیاتی و همچنین مناطق تأثیرپذیر از جنگ به‌ویژه در مناطق جنوبی و غربی کشور، می‌تواند منبعی بزرگ برای مقصد گردشگران و صیانت از ارزش‌های معنوی دوران دفاع مقدس و انتقال آن به نسل‌های بعدی نیز باشد (حاجی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۰۳).

فرهنگ ایثار و شهادت و نمود جلوه‌های آن در سطح جامعه، تضمین‌کننده سلامت اخلاقی و تأمین‌کننده سعادت جامعه است و شناخت نسل‌های جوان از فرهنگ شهادت، موجب کم‌رنگ‌شدن هجوم فرهنگی دشمنان داخلی و خارجی و آشنایی آنان با سیره و پیام شهیدان و آرمان‌های انقلاب می‌شود. یکی از اثربخش‌ترین روش‌های آموزش و ترویج فرهنگ شهادت در میان جوانان نسل سوم انقلاب، حضور آنان در مناطق عملیاتی هشت سال دفاع مقدس و مشاهده آثار به‌جامانده از آن دوران و درک فضای معنوی این

یادمان شهدای عملیات کربلای ۴، شلمچه، استان خوزستان.

اهداف راهیان نور

متناسب با گروه‌های گردشگری جنگ، تفاوت عوامل انگیزشی بین افراد وجود دارد و این امر تابعی از ویژگی‌های فردی، شغلی، اجتماعی و مذهبی است. در این زمینه، بین دانش‌آموزان انگیزش‌های اجتماعی فرهنگی، برای دانشجویان انگیزش‌های سیاسی و برای گردشگران بسیج محلات بعد از انگیزش‌های سیاسی، انگیزش‌های فردی اعتقادی مطرح می‌شود. در گروه‌های گردشگری کارمندان دولتی و خانوادگی نیز انگیزش‌های فردی اعتقادی در اولویت است و پس از آن انگیزش‌های سیاسی و اجتماعی فرهنگی اهمیت دارد (صادق‌لو، ۱۳۹۵: ۲۰۲). یادبود و بزرگداشت قربانیان، علاقه به میراث گذشتگان و تاریخ، تجدید پیمان با اهداف سیاسی نظام، آرامش روحی و تزکیه نفس و آموزش و انتقال وقایع و مفاهیم ارزشی جنگ، مهم‌ترین و تأثیرگذارترین عوامل انگیزشی در گردشگران راهیان نور است (همان: ۲۰۴).

بازسازی کامل لحظه‌ها و صحنه‌های دفاع مقدس به‌منظور حفظ، تحکیم، تعمیق، انتقال، توسعه و تداوم فرهنگ ایثار و مقاومت و آثار وقایع حماسی و حماسه‌سازان دوران دفاع مقدس، آشنایی نسل جوان و نوجوان با فرهنگ دفاع مقدس، معرفی الگوها و اسطوره‌های ارزشی دفاع مقدس برای نسل حاضر، تحکیم پیوند ارزشی و فرهنگی نسل جوان دوران دفاع مقدس با نسل جوان امروز (گفت‌وگوی نسل‌ها)، معرفی و حفظ آثار ارزش‌های دفاع مقدس، تبیین عزت، عظمت و اقتدار ملت ایران در برابر استکبار جهانی، ثبت و انتقال ارزش‌های آفریده‌شده در دوران پرشکوه دفاع مقدس برای همه نسل‌ها از جمله اهداف کاروان‌های راهیان نور شمرده می‌شود (رجبی، ۱۳۹۱: ۳۰).

یادمان‌های راهیان نور

زائران راهیان نور در طول سفر خود از یادمان‌ها و مناطق عملیاتی متعددی در جنوب، غرب و شمال‌غرب کشور بازدید می‌کنند که در ادامه به تعدادی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

مسجد جامع خرمشهر

با هجوم ارتش عراق در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، خرمشهر در معرض تهدید و حمله قوای عراق قرار گرفت. در این دوره مسجد جامع در طول ۳۵ روز مقاومت، مرکز فرماندهی و ستاد نیروهای مردمی بود. با پیروزی عملیات بیت‌المقدس، رزمندگان پس از آزادی خرمشهر خود را به مسجد جامع رساندند و نماز شکر را به جای آوردند. علاوه بر این، گلزار شهدا و موزه جنگ خرمشهر از دیگر جاذبه‌های گردشگری جنگ این منطقه‌اند.

یادمان چزابه

تنگه چزابه یکی از پنج معبر اصلی هجوم ارتش عراق به خوزستان بود. این تنگه که عرض آن به ۱/۵ کیلومتر می‌رسد، از جنبه نظامی اهمیت بسیاری دارد. نیروهای ارتش عراق پس از سه روز درگیری، در نوار مرزی از تنگه چزابه عبور کردند، اما در روز ۱۳۶۰/۹/۸ در جریان عملیات طریق‌القدس این تنگه آزاد شد (حیدری، ۱۳۹۳: ۱۴۳). این منطقه شاهد رشادت و شهادت رزمندگان تیپ ۵۷ حضرت ابوالفضل^(ع) در عملیات والفجر ۶ در اسفند سال ۱۳۶۲ نیز بوده است.

یادمان شلمچه

منطقه مرزی شلمچه در منتهالیه خرمشهر واقع شده و نزدیک‌ترین نقطه مرزی به بصره و یکی از محورهای هجوم دشمن به خرمشهر است. در عملیات بیت‌المقدس، خرمشهر آزاد شد، اما با توجه به اهمیت نظامی شلمچه، دشمن به شدت در آنجا مقاومت کرد و آن را در اشغال خود نگه داشت. پس از آن هم موانع، استحکامات و رده‌های دفاعی متعددی در این منطقه ایجاد کرد. رزمندگان اسلام با اجرای عملیات کربلای ۵ در دی‌ماه ۱۳۶۵، این مواضع را درهم شکستند و شلمچه را آزاد کردند (همان: ۱۴۲). در طول جنگ تحمیلی، منطقه شلمچه صحنه عملیات‌های بیت‌المقدس، رمضان، کربلای ۴، کربلای ۵، کربلای ۸ و بیت‌المقدس ۷ بوده که در این میان، نبرد کربلای ۵ از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این عملیات را می‌توان سخت‌ترین عملیات دوران دفاع مقدس نامید. در عملیات کربلای ۵ مردان بزرگی از این منطقه آسمانی شدند که در بین ایشان سرداران شهیدی چون حسین خرازی، یدالله کلهر، عبدالله میثمی و... به چشم می‌خورند. حضور مقام معظم رهبری در ۸ فروردین ۱۳۷۸ در مشهد شهیدان شلمچه، نورانیت خاصی به این منطقه بخشید و بنا به دستور معظم‌له یادمان شهدای شلمچه زیر نظر آستان قدس رضوی بنا شد. در این یادمان ۸ شهید مدفون‌اند که مزارشان زیارتگاه زائران راهیان نور و مسافران کربلاست.

یادمان فکه

این منطقه در شمال‌غرب استان خوزستان قرار دارد. دشمن پس از اشغال فکه موانع گوناگونی را در این منطقه ایجاد کرد. عملیات والفجر مقدماتی در تاریخ

یادمان شهدای عملیات خیبر، طلائییه، استان خوزستان.

فرمانده گروه تفحص لشکر ۲۷ محمد رسول الله (ص) نیز در روز عید قربان سال ۱۳۷۹ در این منطقه هنگام جست‌وجوی پیکرهای شهدا به شهادت رسید.

یادمان طلائییه

حدود ۴۵ کیلومتری جاده اهواز خرمشهر، سه‌راهی طلائییه قرار گرفته که یکی از محورهای مهم عملیاتی خیبر و بدر است. طلائییه یکی از محورهای مهم عملیاتی‌های خیبر و بدر و کلید حفظ جزایر مجنون در طول جنگ بود؛ چراکه تصرف آن به‌معنی تثبیت پیشروی ایران در هور بود. عملیات خیبر در تاریخ ۱۳۶۲/۱۲/۳ با رمز "یا رسول الله (ص)" در این منطقه اجرا شد و رزمندگان به جزایر مجنون شمالی و جنوبی یورش بردند و حماسه‌ای به‌یادماندنی خلق کردند. این منطقه شاهد شهادت مردان بزرگی همچون شهیدان حمید باکری و حاج همت بوده است. یادمان شهدای طلائییه یکی از مقرهای اصلی

۱۳۶۱/۱۱/۱۸ آغاز شد و بنا به دلایلی از جمله تجهیزات فراوان دشمن و مسلح‌بودن زمین، پیروزی و پیشروی رزمندگان اسلام را در پی نداشت. رزمندگان اسلام در عملیات والفجر مقدماتی بعد از نبردی دشوار در محاصره دشمن افتادند و برخی از نیروها نیز عقب‌نشینی کردند. این منطقه مزین به خون شهدای عملیات‌های والفجر مقدماتی، والفجر ۱ و سرداران شهیدی همچون حسن باقری، مجید بقایی و شهید اهل قلم سید مرتضی آوینی است. محل فعلی زیارتگاه فکه، در عملیات والفجر مقدماتی محل نگهداشتن شهدا و مجروحان لشکر ۲۷ محمد رسول الله (ص) و لشکر ۳۱ عاشورا بوده است که در سال ۱۳۷۱ پیکر مطهر ۱۲۰ تن از ایشان به‌همت گروهی از هم‌زمان شهدا کشف شد. در سال ۱۳۷۲ هنگامی که شهید سید مرتضی آوینی به قصد روایت مظلومیت شهدای قتلگاه فکه عازم این محل بود، بر اثر برخورد با مین به شهادت رسید. سردار شهید علی محمودوند

سوسنگرد رساند. در ۱۳۶۰/۳/۲۶ نیروهای شهید چمران طی عملیاتی دهلاویه را آزاد کردند، اما دشمن دوباره این روستا را اشغال کرد. در این عملیات، فرمانده نیروهای خودی (ایرج رستمی) به شهادت رسید و هنگامی که دکتر مصطفی چمران برای معرفی فرمانده جدید عازم دهلاویه شده بود، در در این منطقه بر اثر اصابت گلوله خمپاره به شدت مجروح شد و هنگام انتقال به اهواز به شهادت رسید. دهلاویه در ۱۳۶۰/۶/۲۷ طی عملیات شهید آیت‌الله مدنی آزاد شد. بنای یادمان شهید چمران در سال ۱۳۷۴ به دست آزاده مجاهد حجت‌الاسلام سید علی‌اکبر ابوترابی (از یاران شهید چمران) افتتاح و در سال ۱۳۸۴ پیکر مطهر یک شهید گمنام در محوطه مرکزی آن به خاک سپرده شد. در فروردین ۱۳۸۵ رهبر معظم انقلاب اسلامی در این یادمان با مردم منطقه و زائران راهیان نور دیدار و سخنرانی کردند.

یادمان ارونندکنار

اروندرو در ۴۸ کیلومتری جنوب‌شرق آبادان قرار دارد و یکی از موفق‌ترین و بزرگ‌ترین نبردهای دوران دفاع مقدس در آن انجام گرفته است. ارونندرو از بزرگ‌ترین رودهای جهان است که از به‌هم‌پیوستن دجله و فرات در القرنه عراق و اتصال کارون در خرمشهر به آن تشکیل می‌شود. ارونند به معنی تیز و تندرو است و در دوره باستان به تمام طول رود دجله و ارونند، رود امروزی گفته می‌شد. به ارونند، رود وحشی نیز می‌گویند. در ارونند دو نوع جریان وجود دارد: جریان آرام بر سطح آن و جریانی سریع و متلاطم در عمق آن. این رودخانه به دلیل جزرومدها و نوع حرکت آب این لقب را گرفته است. ارونند همیشه

نیروهای کمیته جست‌وجوی مفقودان پس از جنگ تحمیلی است که پس از کشف پیکرهای شهدای عملیات خیبر، حسینیه‌ای به نام حضرت ابوالفضل^(ع) در آنجا بنا شد که در مرکز آن یک ضریح زیبای چوبی قرار دارد و پنج شهید گمنام در آن آرمیده‌اند.

یادمان شهدای هویزه

هویزه در جنوب‌غربی سوسنگرد قرار دارد که به اشغال ارتش عراق درآمد. یادمان شهدای هویزه در ۲۵ کیلومتری شهر هویزه قرار دارد. در این منطقه درحالی‌که سید حسین علم‌الهدی و یارانش از دستور عقب‌نشینی مطلع نبودند، عقب‌نشینی واحدهای زرهی ارتش آغاز شد و به همین دلیل، ۶۸ نفر از پاسداران و نیروهای داوطلب از جمله تعدادی از دانشجویان پیرو خط امام در تاریخ ۱۳۵۹/۱۰/۱۶ در عملیات نصر پس از درگیری با یک ستون تانک عراقی مظلومانه به شهادت رسیدند. پیکرهای مطهر این شهدا ۱۶ ماه بعد و پس از آزادسازی منطقه در عملیات بیت‌المقدس کشف و در همان محل دفن شد و بقعه‌ای به‌همت جهادسازندگی برای ایشان بنا شد. در عملیات نصر ۱۴۲ نفر از رزمندگان لشکر ۱۶ زرهی ارتش قزوین هم در این منطقه به شهادت رسیدند.

یادمان دهلاویه

دهلاویه روستایی است در شمال‌غربی سوسنگرد که در روزهای اول جنگ موردتهاجم رژیم بعث قرار گرفت. مدافعان دهلاویه ده روز سرسختانه در برابر دشمن مقاومت کردند تا اینکه در ۱۳۵۹/۸/۲۴ توان مقاومت برایشان نماند و دشمن با اشغال دهلاویه خود را به

یادمان شهدای عملیات والفجر ۸، اروندکنار، استان خوزستان.

یادمان فتح‌المبین

در شمال‌غربی شوش و در غرب رودخانه کرخه، دشت فتح‌المبین قرار دارد که یادآور حماسه و عملیات پیروزمندانه فتح‌المبین در تاریخ ۱۳۶۱/۱/۲ است. در این یادمان که در ۸ کیلومتری شهر شوش واقع شده است، ۸ شهید گمنام به خاک سپرده شده اند. در اولین روزهای جنگ، دشمن تا پشت رودخانه کرخه جلو آمد و بر شهر شوش و جاده اندیمشک اهواز مسلط شد. رزمندگان اسلام در این جبهه یک خط دفاعی شکل داده، عملیات امام مهدی (عج) را در روزهای پایانی سال ۱۳۶۰ طرح‌ریزی و با فرماندهی شهید مجید بقایی اجرا کردند. این رزمندگان که قصد رخنه به سنگرهای دشمن را در منطقه داشتند، در این شیارها با سنگرهای کمین دشمن درگیر شدند و تعداد زیادی از ایشان در این شیارها به شهادت رسیدند.

مورد مناقشه ایران و عراق بوده و حاکمیت مطلق بر آن از آرزوهای دیرینه حاکمان بغداد بوده است. یکی از اهداف رژیم بعثی عراق در هجوم سراسری به ایران، حاکمیت مطلق بر اروند و انتقال مرزهایش به ساحل شرقی این رودخانه بود. اروند در دوران دفاع مقدس شاهد عملیات والفجر ۸، از بزرگ‌ترین نبردهای دوران جنگ بود. عملیات والفجر ۸ در روز ۱۳۶۴/۱۱/۲۰ با رمز "یا فاطمه‌الزهرا(س)" با عبور از اروندرود، حدفاصل خسروآباد تا رأس‌البیشه، آغاز شد و پس از ۷۸ روز جنگ تمام‌عیار شهر فاو به تصرف رزمندگان درآمد؛ عملیات دلیرانه‌ای که کارشناسان نظامی دنیا را متعجب کرد. در شمال شرق اروندکنار روبه‌روی شهر فاو عراق، بنای یادبود شهدای والفجر ۸ قرار دارد که ۸ شهید گمنام در نوروز سال ۱۳۸۰ هم‌زمان با ایام محرم در این محل و در ساحل رودخانه اروند به خاک سپرده شدند.

پادگان دوکوهه

متر به صورت کاملاً حرفه‌ای و مهندسی شده حفر شد. این کانال در منطقه حمیرین معروف به کانال حمیرین و در منطقه شرفانی معروف به کانال شرفانی و کمیل و در خاک عراق معروف به کانال بجلیه است. این کانال منحصر به فرد، چند سهرای و چهارراهی دارد که به عنوان مانعی برای پیشروی رزمندگان اسلام حفر شده بود. ۳۰۰ نفر از گردان حنظله در یکی از کانال‌ها محاصره شدند و اکثراً با آتش مستقیم دشمن یا تشنگی مفرط به شهادت رسیدند.

یادمان شهدای هور

هور منطقه‌ای آب‌گرفته، شبیه به تالاب با نیزارهای بلند است. هورالهیوزه از بزرگ‌ترین هورهای جهان است که از جزایه تا طلائیه تا جاده‌العماره بصره عراق امتداد دارد. در جریان جنگ تحمیلی، هورالهیوزه مانع بزرگی برای عبور نیروهای نظامی بود و بعضی‌ها هرگز به عنوان یک معبر نظامی به آن نگاه نکردند. فرماندهان سپاه اسلام بر پایه همین آسیب‌پذیری دشمن در جنوب این منطقه عملیاتی طراحی کردند که خیبر نام گرفت. پس از آن نیز عملیات بزرگ بدر در این منطقه اجرا شد. عملیات بدر در روز ۱۳۶۳/۱۲/۲۰ با رمز "یا فاطمه‌الزهراس" آغاز شد و تا ۱۳۶۳/۱۲/۲۶ به طول انجامید و علاوه بر وارد کردن تلفات سنگین به دشمن، بیش از ۵۰۰ کیلومتر مربع از منطقه هور و روستاهای این منطقه به تصرف نیروهای خودی درآمد. در جریان عملیات بدر، سرداران بزرگی چون شهید مهدی باکری، عباس کریمی، برونسی، تجلابی، رستگار و... به شهادت رسیدند. شهید علی هاشمی فرمانده سپاه ششم امام صادق^(ع) و قرارگاه سری نصرت، طی هجوم سراسری مجدد دشمن پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸،

دوکوهه نام منطقه و پادگانی است که در فاصله ۷ کیلومتری شمال غربی شهر اندیمشک قرار دارد. این پادگان در دوران دفاع مقدس مهم‌ترین پایگاه آماده‌سازی رزمندگان در جنوب تلقی می‌شد. دوکوهه، عقبه عملیات فتح‌المبین و در طول دوران دفاع مقدس، میزبان نیروها از لشکرهای متفاوت بود. پادگان دوکوهه قبل از انقلاب به منظور پشتیبانی برای لشکر ۹۲ زرهی اهواز و مقرهای نظامی جنوب غربی کشور در نظر گرفته شده بود که در بهمن ۱۳۶۰ در اختیار تیپ تازه‌تأسیس محمد رسول‌الله^(ص) به فرماندهی جاویدالانتر حاج احمد متوسلیان قرار گرفت. این پادگان عقبه یگان‌های عمل‌کننده در عملیات فتح‌المبین بود و لشکر ۱۰ سیدالشهدا^(ع) نیز در همین پادگان تشکیل و راه‌اندازی شد. امروز نام زیبای سردار بی‌نشان حاج احمد متوسلیان بر تارک دوکوهه می‌درخشد، حسینیه‌اش هنوز بوی عطر یاران آخرالزمانی امام حسین^(ع) را دارد و صدای همت که تو را به اخلاص می‌خواند، از آن به گوش می‌رسد. حسینیه گردان تخریب و قبرهای خالی محل مناجات و استغاثه، یادآور اخلاص تخریب‌چی‌هاست. در دوکوهه مردانی آسمانی همچون متوسلیان، شهبازی، همت، چراغی، کریمی، دستواره، وزوایی، موحد دانش، مهتدی، سعید سلیمانی و بسیاری دیگر از یاران امام روح‌الله زیسته‌اند. در طرفین حسینیه شهید همت دوکوهه، ۴ شهید گمنام آرمیده‌اند که زیارتگاه زائران و راهیان سرزمین نور شده‌اند.

کانال کمیل و حنظله

در سال ۱۳۵۹، عراق با کمک مهندسان فرانسوی کانالی به طول ۹۰ کیلومتر و عرض ۵ متر و ارتفاع ۴

یادمان شهدای هویزه، دشت آزادگان، استان خوزستان.

عمومی شمال شلمچه تا منطقه کوشک اجرا شد و پاسگاه زید یکی از محورهای عملیات بود. پس از جنگ تحمیلی، کمیته جست و جوی مفقودین تعداد زیادی از پیکرهای شهدای عملیات رمضان را در این منطقه کشف کرد. ۱۲ شهید گمنام خاکسپاری شده در این یادمان همه ساله میزبان زائران کاروان‌های راهیان نورند.

یادمان شرق کارون

در ۱۶ کیلومتری شمال شرقی شهر آبادان، در کنار جاده آبادان اهواز و بخش شرقی رودخانه کارون، ۱۱ شهید گمنام عملیات ثامن الائمه^(ع) در سال ۱۳۶۰ به خاک سپرده شده‌اند. پس از فرمان حضرت امام^(ع) مبنی بر شکست محاصره آبادان، عملیات ثامن الائمه^(ع) در تاریخ ۱۳۶۰/۷/۵ اجرا شد. این عملیات اولین عملیات مشترک نیروهای ارتش و سپاه پس از عزل بنی صدر بود که با موفقیت کامل پایان پذیرفت و با عنایت خداوند،

به همراه ۴ نفر از یارانش در عملیات شهادت طلبانه، با برخورد به بالگرد دشمن به شهادت رسید و پیکرش مفقود شد. پیکر مطهر این شهید در سال ۱۳۸۹ پس از ۲۱ سال به آغوش امت بازگشت و در گلزار شهدای اهواز به خاک سپرده شد. اکنون در این منطقه یادمان شهدای هور به صورت نمایی از قایق عاشورا که در دوران دفاع مقدس مورد استفاده قرار می‌گرفت، در قالب خاکریزی ساخته شده است.

یادمان پاسگاه زید

زید نام پاسگاهی در شمال منطقه عمومی شلمچه در غرب جاده اهواز خرمشهر است که از محورهای هجوم اولیه عراق و از راه‌های دستیابی به جاده اهواز خرمشهر و همچنین از محورهای عملیات بیت‌المقدس بوده است. یادمان پاسگاه زید به یاد شهدای عملیات رمضان بنا شده است. عملیات رمضان در ۲۳ تیر ۱۳۶۱ در منطقه

سازمان مجاهدین (منافقین) با پشتیبانی ارتش بعث عراق، پس از عبور از مرزهای جمهوری اسلامی ایران در محور قصرشیرین سرپل ذهاب، بدون درگیری جدی تا اسلام‌آباد پیشروی و سپس به‌طرف کرمانشاه حرکت کردند. در شرق تنگه چهارزبر رزمندگان اسلام راه را بر آنان مسدود و درگیری را آغاز کردند. بدین‌ترتیب، عملیات مرصاد در تاریخ ۵ مرداد ۱۳۶۷ آغاز شد. با حمله نیروهای خودی، نیروهای منافقین که به آن نقطه دست یافته بودند، به هلاکت رسیدند و تارومار شدند. در تنگه چهارزبر بنایی به یادبود عملیات مرصاد احداث شده که نمای بیرونی یادمان مانند مسجد حالت گنبدی شکل دارد و داخل آن به‌صورت یک موزه ساخته شده و مزار ۵ شهید گمنام در این یادمان زیارتگاه عاشقان است.

یادمان بازی‌دراز

این ارتفاعات که در جنوب‌غربی سرپل ذهاب قرار دارد، یکی از ارتفاعات مهم و استراتژیک منطقه است که بر شهرهای سرپل ذهاب، قصرشیرین و نفت‌شهر در داخل خاک ایران و شهرهای نفت‌خانه و خانقین در داخل خاک عراق دید و تسلط خوبی دارد. ارتش عراق در تاریخ ۱۳۵۹/۷/۱۵ این ارتفاعات را بدون درگیری، اشغال و سپس جاده‌ای به طول ۶ کیلومتر روی آن احداث و آسفالت کرد. برای آزادسازی بازی‌دراز عملیاتی در عاشورای ۱۳۵۹ اجرا شد که موفقیتی در پی نداشت. پس از آن برادران سپاه طی دو ماه شناسایی، عملیات دیگری را طراحی کردند که با اجرای آن در تاریخ ۱۳۶۰/۲/۲ بخش مهمی از ارتفاعات بازی‌دراز از جمله قله‌های ۱۰۰۰، ۱۰۵۰ و ۱۱۰۰ گچی آزاد شد.

محاصره آبادان پس از ۳۴۹ روز شکسته شد. در این محل، شهدایی به‌صورت گمنام مدفون‌اند که مزارشان پس از سال‌ها کشف شده است و به‌عنوان یادمان شهدای عملیات ثامن‌الائمه^(ع) در شرق کارون مورد بازدید زائران قرار می‌گیرند.

یادمان شرهانی

در کیلومتر ۴۵ جاده دهلران اندیمشک، در منتهالیه جاده عین‌خوش - چم‌سری (جاده شهید خرازی) و در نزدیکی پاسگاه چم‌سری، منطقه شرهانی و یادمان عملیات محرم قرار دارد. این یادمان درواقع مقر گروه تفحص لشکر ۱۴ امام حسین^(ع) اصفهان بود که در این منطقه و محدوده فکه شمالی و زبیدات عراق به تفحص شهدا می‌پرداختند و شهدای تفحص‌شده را در معراج شهدای آن نگهداری و سپس به معراج شهدای اهواز منتقل می‌کردند. در سال ۱۳۸۸ پیکر مطهر یک شهید گمنام در این محل به خاک سپرده شد که امروز زیارتگاه زائران و کاروان‌های بازدیدکننده از این منطقه است. عملیات محرم در تاریخ ۱۳۶۱/۱۰/۸ به‌همت سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با رمز «یا زینب^(س)» در این منطقه اجرا شد. همچنین در عملیات ارتش عراق در این منطقه در ۱۳۶۷/۴/۲۱ تعدادی از عزیزان ارتش جمهوری اسلامی ایران به شهادت رسیدند و عده‌ای مفقود شدند.

یادمان مرصاد

تنگه چهارزبر در ۳۵ کیلومتری غرب کرمانشاه و در جاده اصلی کرمانشاه - اسلام‌آباد معروف به راه کرپلا قرار دارد. این تنگه، دروازه اصلی ورود به شهر کرمانشاه از سمت غرب است که جاده ترانزیتی کرمانشاه خسروی از این تنگه می‌گذرد. در سوم مرداد ۱۳۶۷ نیروهای

پادگان ابوذر

حاج عمران (تمرچین)

پادگان ابوذر را دو کوه غرب می خواندند. این پادگان که در ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی شهر سرپل ذهاب قرار دارد، مقر تیپ ۳ ابوذر از لشکر ۸۱ زرهی بوده است. پادگان ابوذر که مرکز تجمع نیرو و پشتیبانی یگان های خودی بود، بارها هدف بمباران و موشک باران ارتش عراق قرار گرفت. بمباران رزمندگان مستقر در این پادگان در تاریخ های ۶ و ۱۳۶۳/۱۲/۱۸ که آماده اجرای عملیاتی در جنوب سومار بودند، برگ دیگری از تاریخ سراسر مظلومیت رزمندگان اسلام است. این عملیات قرار بود هم زمان با عملیات بدر در جنوب اجرا شود که به دلایلی منتفی شد. در روزهای اول جنگ، شهید خلبان اکبر شیرودی و شهید پاسدار وصالی از تخلیه و سقوط این پادگان جلوگیری کردند. در حال حاضر، تعدادی از ساختمان های این پادگان به حالت دست نخورده باقی مانده که یکی از نقاط مورد بازدید کاروان های راهیان نور است.

ویژگی های منحصر به فرد راهیان نور

پدیده گردشگری جنگ و بازدید از مناطق جنگی در ایران تمایزات و ویژگی های خاصی دارد که مختص کاروان راهیان نور است و در تورهای زیارتی از مناطق جنگی کشورهای دیگر دیده نمی شود. مهم ترین این موارد عبارتند از:

۱. انتقال فرهنگ شهادت و دفاع مقدس به جوانان: راهیان نور عملاً نگرانی و دغدغه چگونگی انتقال فرهنگ دفاع مقدس را تا حد زیادی برطرف کرده و نقش مؤثری در جامعه پذیری فرهنگ جهاد و شهادت در بین مردم و جوانان داشته است. راه اندازی اردوهای راهیان نور توانسته است با ایجاد پیوند عمیق بین دفاع مقدس و نسل جوان، موجب انتقال فرهنگ و مفاهیم ارزشی چون ایثار و مقاومت در بین جوانان شود. با توجه به زمینه معنوی فرهنگ شهادت در باورهای دینی و شرعی، این اصل در دیگر کشورهای جهان دیده نمی شود.

پادگان ابوذر را دو کوه غرب می خواندند. این پادگان که در ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی شهر سرپل ذهاب قرار دارد، مقر تیپ ۳ ابوذر از لشکر ۸۱ زرهی بوده است. پادگان ابوذر که مرکز تجمع نیرو و پشتیبانی یگان های خودی بود، بارها هدف بمباران و موشک باران ارتش عراق قرار گرفت. بمباران رزمندگان مستقر در این پادگان در تاریخ های ۶ و ۱۳۶۳/۱۲/۱۸ که آماده اجرای عملیاتی در جنوب سومار بودند، برگ دیگری از تاریخ سراسر مظلومیت رزمندگان اسلام است. این عملیات قرار بود هم زمان با عملیات بدر در جنوب اجرا شود که به دلایلی منتفی شد. در روزهای اول جنگ، شهید خلبان اکبر شیرودی و شهید پاسدار وصالی از تخلیه و سقوط این پادگان جلوگیری کردند. در حال حاضر، تعدادی از ساختمان های این پادگان به حالت دست نخورده باقی مانده که یکی از نقاط مورد بازدید کاروان های راهیان نور است.

یادمان مطلع الفجر

این تپه در غرب جاده گیلانغرب - سرپل ذهاب و در ۱۳ کیلومتری شمال غرب شهر گیلانغرب واقع است. این محل در کنار روستای آوزین در غرب گورسفید قرار دارد و پرچمها و کانال های متعدد آن یادآور دوران دفاع مقدس است. در نزدیکی این یادمان مزار یکی از شهدای گیلانغرب به نام شهید خوشروان نیز قرار دارد. عملیات مطلع الفجر در ۱۳۶۰/۹/۲۰ با رمز "یا مهدی (عج) ادرکنی" با هدف جلوگیری از تحرکات دشمن و فراهم کردن امکان آزادسازی قصر شیرین و نفت شهر در محور گیلانغرب سرپل ذهاب اجرا شد که در پی آن حدود ۲۰۰۰ نفر از قوای دشمن کشته شدند.

۶. سنتی برای دفع خطر تحریف و فراموشی: راهیان نور سنتی است که دو آسیب "فراموشی" و "تحریف" آموزه‌های دفاع مقدس و آرمان‌های انقلاب را دفع می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۶). نسل جوان با حضور در مناطق جنگی با فرهنگ دفاع مقدس و دستاوردهای جنگ تحمیلی آشنا می‌شوند و راهیان نور از خطر تحریف و فراموشی آثار و ارزش‌های دفاع مقدس پیشگیری می‌کند.
۷. معرفی شهدای کمتر یادشده: راهیان نور توانسته بستری را برای معرفی شهدای کمتر یادشده و از نقاط دوردست و از اقوامی که نام آنها کمتر شنیده شده است، فراهم کند. برگزاری شیبی با شهدای همه اقوام در مناطق مختلف جنگی و دعوت از خانواده‌های شهدا از شهر و روستاهای مختلف، کمک زیادی به هم‌گرایی و بسط فرهنگ دفاع مقدس و شهادت می‌کند (مهرآبادی آرانی، ۱۳۹۴: ۲۲۸).
۸. برپایی غرفه‌های فرهنگی و مذهبی: برنامه‌های متنوع فرهنگی و تبلیغی در طول مسیر و در محل یادمان‌ها، اردوگاه‌ها و محل‌های اسکان از جمله فضاسازی‌های تبلیغی نمایشگاه‌ها و فروشگاه‌های محصولات فرهنگی و فعالیت‌های ویژه فرهنگی برگزار می‌شود (ابیان و خانی، ۱۳۹۱: ۱۰). برپایی ایستگاه‌های صلواتی و غرفه‌های فرهنگی و ارائه محصولات مذهبی و اعتقادی از دیگر امتیازات راهیان نور است. در این غرفه‌ها گردشگران از محصولات فرهنگی و مذهبی بازدید کرده، این حرکت سبب آشنایی جوانان و شرکت‌کنندگان با آداب و رسوم نقاط
- مختلف کشور می‌شود که این مهم در گردشگری دیگر کشورها دیده نمی‌شود.
۹. اجرای فریضه دینی امر به معروف و نهی از منکر: راهیان نور زمینه‌ای برای اجرای فریضه دینی امر به معروف و نهی از منکر است و درحقیقت همه کسانی که قدم در این مسیر می‌گذارند، به تکلیف دینی خود عمل کرده و در مسیر اشاعه معروف برآمده، امر به معروف و ناهی از منکر محسوب می‌شوند و با ایجاد فضایی معنوی و دوستانه، ظرفیت پذیرش معروفها و ترک منکرها را در خود ایجاد می‌کنند و هم ناقل خاطراتی از این سفر بین خانواده‌ها و دوستان خود هستند (همان: ۲۲۹).
۱۰. گردشگری توأم با معرفت و بصیرت: نکته اصلی و کلیدی در اردوهای راهیان نور، ایجاد زمینه برای "زیارت با معرفت" است. بازدید از مناطق جنگ تحمیلی، درعین حال که نوعی زیارت تلقی می‌شود، معرفت‌شناسی و جهان‌بینی بازدیدکنندگان را بسط داده، آگاهی و بینش معنوی را در نسل جوان افزایش می‌دهد.
۱۱. ارتباط با راه‌پیمایی اربعین حسینی: همچنین راهیان نور با گسترش در میان سطوح مختلف مردم، زمینه را برای بسط و توسعه راه‌پیمایی اربعین حسینی فراهم کرد. «ارتباط دفاع مقدس با کربلا رمز توفیق رزمندگان اسلام و عملیات آنان بود. امروز بجز مراسم‌های محرم و صفر که در جای خود در اردوهای راهیان نور آثار شگرفی گذاشته است، همگان مناطق جنگی را به‌عنوان کربلای ایران می‌شناسند» (همان: ۲۲۹).

- کاظمی، بهزاد (۱۳۹۴): «راهیان نور، پاتک بسیجیان به جنگ نرم دشمن»، ویژه‌نامه راهیان نور، سفیر ۲، ناشر معاونت سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سازمان بسیج مستضعفین.
- مسعودی، حمید و محسن نوغانی (۱۳۹۲): «تأثیر اردوی راهیان نور بر نگرش رفتاری شناختی دانشجویان نسبت به مقوله شهادت»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۷.
- مهرآبادی آرانی، حامد (۱۳۹۴): «راهبرد طرح راهیان نور: جامعه‌پذیری مقاومت و فرهنگ دفاع مقدس»، فصلنامه نگین ایران، سال سیزدهم، شماره ۵۳.
- نعمتی، سیده فاطمه (۱۳۹۰): مطالعه عوامل اجتماعی مؤثر بر تقاضای گردشگری جنگ در ایران از نگاه بازدیدکنندگان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- نعمتی، معصومه و محمد نعمتی (۱۳۹۳): «نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهر اسلامی با تأکید بر شهر قم»، مجموعه مقالات پژوهشی طراحی الگوهای معماری اسلامی ایرانی، ج ۲، قم: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- وثوقی، لیلا (۱۳۸۸): «گردشگری تلخ» (با تأکید بر گردشگری جنگ)، فصلنامه مطالعات جهانگردی، شماره ۱۰.
- ولی‌زاده، نعمت‌الله (۱۳۸۲): «گزارش طرح تحقیقاتی نظرسنجی از بازدیدکنندگان مناطق جنگی (راهیان نور)»، فصلنامه مطالعات بسیج، سال هفتم، شماره ۲۵.
- Bigley James, D. Lee, C. Chon, J. and Yoon, Y. (2010), Motivations for Warrelated Tourism: A Case of DMZ Visitors in Korea, Tourism Geographies, 12 (3): 71-394.
- Cooper (2006), The pacific War Battlefields: Tourist Attractions of War memorials, International Journal of tourism Research.
- Crompton, J.L. (1979). Motivations for Pleasure Vaction, Annals of Tourism Research 6 (4): 408- 424.
- Dann, G. (1998). The dark side of tourism, Etudes ET Rappports, S'erie L (Aix-en-Provence: Centre International de Recherches et d'Etudes Touristiques).
- Gnoth, J. (1997). Tourism Motivation and Expectation Formation. Annals of Tourism Research, 24 (2), 283- 304.
- Henderson, Joan, 2000, war as a Tourist Attraction: the Case of Vietnam, international journal of Tourism Research, 2, 269-280.
- Huang, S. and Hsu, C.H.C. (2009). Effects of Travel

منبع

- ایبان، حمید و مهدی خانی (۱۳۹۱): «اثر بخشی قدرت نرم برنامه‌های راهیان نور»، دوفصلنامه مطالعات قدرت نرم، سال دوم، شماره ۷.
- اصغریان جدی، احمد (۱۳۸۷): شیعه و حفظ آثار جنگ، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- تقدیسی، احمد و دیگران (۱۳۹۴): «گردشگری دفاع مقدس و بررسی گرایش گردشگران ورودی به مناطق جنگی (مورد مطالعاتی: خوزستان، ایلام، کردستان، آذربایجان غربی، کرمانشاه)»، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال هجدهم، شماره ۶۸.
- حاجی‌نژاد، علی و دیگران (۱۳۹۲): «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه گردشگری جنگ هم‌پیوند با سایر جاذبه‌ها در استان ایلام»، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، سال هشتم، شماره ۲۲.
- حیدری، حمید و امیرعباس نجفی‌پور (۱۳۹۳): «مطالعه گردشگری جنگ در جهان؛ ارائه راهکار به‌منظور توسعه گردشگری جنگ در ایران»، نشریه نگین ایران، سال سیزدهم، شماره ۴۹.
- خاطری، شهریار (۱۳۸۹): گردشگری جنگ در جهان و درس‌هایی که از آن برای ترویج فرهنگ صلح می‌آموزیم، تهران: آفتاب گرافیک.
- رازقی، نادر و دیگران (۱۳۹۵): «گردشگری جنگ: تحلیل کیفی سفر راهیان نور به مناطق عملیاتی»، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال پنجم، شماره ۱۷.
- رجیبی، آریتا و محبوبه یازرلو (۱۳۹۱): «بررسی وضعیت گردشگری جنگ در ایران و ارائه استراتژی برای توسعه آن»، فصلنامه فضای گردشگری، سال سوم، شماره ۱۱.
- سبکبار، حسنعلی و دیگران (۱۳۹۰): «نقش گردشگری جنگ در ارتقای کیفیت زندگی ساکنان شهری مناطق جنگی استان خوزستان، با استفاده از مدل TOPSIS»، مجله برنامه‌ریزی فضایی، سال اول، شماره ۲.
- سهرابی، مهدیه و حمید ضرغام بروجنی (۱۳۹۲): «شناخت دستاوردهای گردشگران داخلی در بازدید از مناطق جنگی ایران»، فصلنامه مدیریت اسلامی، سال ۲۱، شماره ۱.
- صادقلو، طاهره (۱۳۹۵): «شناسایی عوامل انگیزشی مشارکت‌کنندگان در گردشگری جنگ (مورد: استان خوزستان)»، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال پنجم، شماره ۱۶.
- طباطبایی، سیدمحمد (۱۳۹۴): «راهیان نور؛ بستر حفظ و نشر فرهنگ دفاع مقدس»، فصلنامه نگین ایران، سال سیزدهم، شماره ۵۳.
- طرح جامع گردشگری جنگ (۱۳۸۷): سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، تهران: دفتر مطالعات گردشگری جنگ.
- قائدعلی، حمیدرضا و میثم لطیفی (۱۳۹۳): «الگوی پارادایمی اردوهای راهیان نور»، دوفصلنامه پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، سال سوم، شماره ۱۰.

